

נשים – מהותן, ייעודן ודרך חינוכן במשנת הרב קוק

חנה קהת

מבוא

הנחות היסוד בדבר מהותן של נשים מצמיחות תורה עקבית על אודות המבנה החברתי והמודל המשפחתי הראויים. הרב קוק פיתח משנה סדורה, עקבית וקוהרנטית ביחס לנשים, ובדבריו אפשר למצוא התייחסויות רבות לנושא האשה – מהותה,¹ מעמדה, ייעודה והדרך הנכונה לחינוכה.² אמנם, כמו בנושאים אחרים שנידונו בכתביו, אף

1 מקום מרכזי תופסים במאמר דבריו של הרב קוק בניתוח אגדת ילתא. הדברים מצוטטים מתוך עין איה, קובץ קדום שכתב הרב קוק בשנות העשרים שלו. אולם הרב קוק מעולם לא הסתייג מדבריו שם, ובמקורות מאוחרים יותר הוסיף אמירות ופרשנויות שמעניקות גיבוי מוחלט לטיעונים ראשוניים אלו.

2 בגיליון יח של כתב העת צהר (תשס"ד) הופיעו שני מאמרים בנושא יחסו של הרב קוק למעמד האשה. המאמרים נכתבו כתשובה לשאלה שהפנתה המערכת לכותבים. הכותבים, ארי יצחק שבט ('נפש האשה וחינוכה בדורנו [עין במשנת הרב קוק על פי מקורות חדשים בכתביו]', עמ' 128-119) ומיכאל רוטנברג ('מעורבות נשים בחברה הדתית – בחינה מחודשת של שיטת הרב קוק', עמ' 118-109), נחשפו שניהם לטקסטים רבים שיובאו להלן. מגמתם האפולוגטית של הכותבים שקופה ומוצהרת – הם באים לנסות ולהגן על הרב קוק מפני המסקנה המתבקשת שהוא התנגד להתקדמות במעמדן של נשים. דא עקא, שאין כל כך אפשרות לסתור את דבריו ולהתכחש אליהם, לפיכך הם נוקטים פרשנות מפותלת. שבט מנסה לטעון שבדברים חדשים שנחשפים יש כיוונים שוביניסטיים פחות, שכן אפשר למצוא הסכמה של בדיעבד בדברי הרב קוק ללימוד של נשים, ומכאן הוא מנסה לשכנע את הקוראים שלמרות זאת אין להצטער שבאידאה של הרב קוק השאיפה היא כי נשים יחזרו למעמדן הקודם. רוטנברג כותב מעמדתו האישית כדובר גברי, שרוצה לדלות מדברי הרב קוק את אותן התכונות הייחודיות שבנשים המוצגות כיתרון וכמעלה. שניהם אינם מדייקים בדברי הרב קוק, ודוגמה אחת תספיק להמחיש זאת. רוטנברג מצטט מדברי הרב קוק את העדיפות שהוא נותן לגבר בעל הכוח השכלי על האשה, בעלת תכונת הרגש, ובפסקה שאחר כך מציין כי משתמע ש"יש הכרח

בנושא זה יש מקומות בודדים שבהם נראה כי הוא סוטה במידת מה מתפסתו המובהקת ומציג עמדות דיאלקטיות ומורכבות יותר, בייחוד בנקודות מפגש והצטלכות עם סוגיות אחרות שבהן דעתו מגובשת. ואולם לדעתי ההופעות הללו, שחורגות לעתים מכלל משנתו המסודרת, הן תפיסות משניות, אשר אינן מפקיעות את דעתו המגובשת של הרב קוק בסוגיות שונות ובייחוד בסוגיית מעמד האשה הנידונה במאמר זה.³

ראשית, יש לציין כי הרב קוק בדבריו על נשים – מהותן, ייעודן ודרך חינוכן, מצוי בעמדה של דובר גברי. הוא מדבר על האשה כעל ‘אחר’ ואף כעל אובייקט. הוא מזדהה לחלוטין עם הגבריות כייצוג של הסובייקט המרכזי, הבלעדי, הראוי והנכון. מעמדה זו דיבורו על המין השני הוא ממקום של חיווי דעה, המתנשא מעל הסובייקט הנשי. מקריאת דבריו עולה הרושם שבעיניו, בהיותו גבר, ראוי הוא להגדיר את מהות האשה ולהכריע את ייעודה ואת מעמדה.

שנית, את דבריו על הנשים ועל היחסים בין המינים יש לבחון בתוך ההקשר הרחב יותר של

השקפתו הקוסמולוגית הכללית, המתאפיינת בראייה מדרגת וממדית, נדבכים־נדבכים, את ההווה ואת האנושות:⁴

אינני יכול לחלק חילוק מוחלט בין מצוי למצוי כי אם חילוק הדרגי... מיצור היותר קטן עד ההופעה הרוחנית המלאה, גבורה, גדולה ותפארת.⁵

מצד אחד ראייתו היא אורגניסטית, היינו כל היקום הוא הווה אחת, אך מצד אחר כל חלק בהווה מדרג במקום שונה מבחינת חשיבותו, כמו היחס השונה בין איברי

3 להתייחס לשני הכוחות המיוצגים ככוחות שווים בחשיבותם ובמעלתם”. דבריו אלו מוצגים כביכול כמסקנה מדברי הרב קוק, אולם לדעתי לא כך הם פני הדברים (ראו שם, עמ’ 110). טענה זו עומדת בניגוד לטענתו של אבינועם רוננק שיחסו השלילי של הרב קוק לקידום מעמד האשה נבע מן האיוון ההלכתי שיצר בין אידאות ליברליות לשמרנות הלכתית. ראו: ‘הפילוסופיה של ההלכה במשנתו של הרב אברהם יצחק הכהן קוק’, חיבור לשם קבלת התואר דוקטור בפילוסופיה, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשנ”ח, עמ’ 171–173. רוננק הכליל את הסוגיה הזאת בכלל הנושאים ההלכתיים שבחן אצל הרב קוק, ואשר לגביהם טען שיש כאן עמדה מטא־הלכתית מגובשת ודיאלקטית, הכוללת גם את יחסו למעמד האשה. בדבריו הסתמך על אחד המקומות המעטים שבהם נימק הרב את התנגדותו לשוויון האשה בנימוקים מסורתיים־הלכתיים ומכך הסיק את מסקנותיו. בדבריי אנסה להפריך טענה זו, שכן מדבריו הרבים והכוללים של הרב קוק בנושא זה עולה תפיסה מהותנית, חד־משמעית, ברורה ומובהקת של העדפת גבריות, והתנגדות קיצונית לכל תנועה של שוני שמטרתה מתן שוויון לנשים. אם משתמעת מדברי הרב קוק במקרים חריגים עמדה מתונה יותר המנמקת את ההתנגדות בטיעונים הלכתיים או מסורתיים, הרי אין בהם כדי לערער את כלל משנתו ואף לא להופכה לדיאלקטית. איני מוסמכת להעריך את הנושאים ההלכתיים האחרים שבהם דן רוננק, אך בנושא זה סבורתי כי טעות בידו.

4 ראו צבי ירון, **משנתו של הרב קוק**, ירושלים תשל”ד, עמ’ 285–290. וכן ראו יואל בן נון, ‘לאומיות ואנושיות וכנסת ישראל’, בנימין איש שלום ושלום רוננברג (עורכים), **יובל אורות**, ירושלים תשמ”ח, עמ’ 169–208. לדיון מעמיק בעניין זה, בייחוד בשאלת הסתירה לכאורה המתעוררת מגישה זו לדברי הרב כאילו יש שוויון בין בני האדם כולם, ראו אצל בנימין איש שלום, **הרב קוק – בין רציניולוזים למיסטיקה**, תל־אביב תש”ן, עמ’ 155.

5 **חדרי: פרקים אישיים**, רמת־גן תשנ”ח, עמ’ קמד.

גוף האדם. וכך, אף שקיימת זהות בין רכיבים שונים, יש פערים מהותניים ביניהם, וחשיבותם דיפרנציאלית ומשתנה בהתאם:⁶

כשחושבים על דבר האדם ושאר בעלי חיים, נוכל לרשום רשימה שלמה של השוויות, שהאדם וכל החיים שוים הם. ומכל מקום, אחר כל השוויות כולן, אנו רואים שאותה הנקודה שבה תלוי היתרון של האדם מן הבהמה, היא חובקת בקרבה את כל מעלת האדם, והאדם לא יוכל ולא יחפוץ להחליפה בעד כל הון, ויסבול באהבה יסורין רבים רק כדי שלא להיות מאבד את סגולת האדם המיוחדת שלו. ההבדל שבין דת ישראל ליתר הדתות, אפילו אותן שהן באות מהשפעתה, הוא גם כן ככה. המון חזיונות של דמיונים אנחנו יכולים למצוא ביניהם... והדמיונים הללו עם כל הפרטים המרוכבים שבהם, לא יכחידו את הנקודה התוכנית המבדלת אותן. וכל המהות הנשמית מקופלת היא לא בהדמיונים, כי אם באותה נקודה המבדלת, שהיא נותנת נשמה מיוחדת גם בהפרטים של הנקודות הדומות, עד שהדמיון הווה רק דמיון חיצוני, אבל הפנים משונה הוא תכלית השינוי... הן הם לכבד ישכון ובגויים לא יתחשב.⁷

הרב קוק לא נמנע מלהדגיש את היתרונות של המעמד הנחות, המצטיין לעתים בכישורים מסוימים, בייחוד כאלו הקשורים בהווייתו הטבעית, יותר מהמעמד הגבוה יותר

הרב קוק לא נמנע מלהדגיש את היתרונות של המעמד הנחות, המצטיין לעתים בכישורים מסוימים, בייחוד כאלו הקשורים בהווייתו הטבעית, יותר מהמעמד הגבוה יותר. למרות זאת אין בכך כדי להמעיט ביתרון שיש למעמד הגבוה. בדוגמאות שלהלן אראה כיצד הוא ממחיש את הרעיון הזה בהבדלים שבין האדם לבעלי החיים ובין עם ישראל לשאר האומות:

ישראל בין העמים דומה הוא להאדם בין

כל הבריות. לבריות רבות יש יתרונות שאינם באדם, אבל הצירוף הכללי של הסגולות, ועליית הרוחניות על ידם, להשכיל בשכל את השימוש של הכוחות הכלולים בו בכח ובפועל, זה עושה את האדם לחטיבה עליונה בעולם. כן ישנם עמים רבים, שלהם כשרון מיוחד יותר גדול מהכשרון ההוא בישראל, אבל ישראל בתור התמצית של האנושיות כולה, מקבצים בקרבם את סגולת כל העמים כולם, והן מתאחדות בתוכם בצורה אידיאלית, קדושה, באחדות נשאה. מי כעמך ישראל גוי אחד בארץ.⁸

כפי שציינתי, לצד המעטת ערך העמים האחרים מבטא הרב קוק סימפתיה מיוחדת לטבעיות המופיעה בהם כשם שהיא מופיעה בברואים "נמוכים" יותר במציאות. סימפתיה זו ניזונה גם מהוגים פילוסופיים כגון רוסו⁹ וברגסון¹⁰ טבעיות זו, המבטאת

6 ראו איש שלום (לעיל, הערה 4) וכן יוסף בן שלמה, שירת החיים: פרקים במשנתו של הרב קוק, תל-אביב 1989, עמ' 99-109.
7 שמונה קבצים, ירושלים תשנ"ט, קובץ א, תצא.
8 שם, קובץ א, שג.
9 על הקשר בין הגותו של הרב קוק לרוסו כבר עמד ירון בספרו (לעיל, הערה 4), עמ' 145.
10 אורות הקודש, ב, ירושלים תרצ"ח, תורת ההתפתחות, עמ' תקנה, וכן אגרות ראה, א, ירושלים תשכ"ב, עמ' שמ.

גם אי-תבונות, מופיעה אצל בעלי חיים, אצל לא-מלומדים יותר מאשר אצל מלומדים, ואצל אומות העולם יותר מאשר בישראל. הרב קוק העריך מידה זו אצל ילדים וגם ראה בה את התכונה העיקרית של נשים, כמו שנראה בהמשך:

האנשים הטבעיים, שאינם מלומדים, יש להם יתרון בהרכה דברים על המלומדים, בזה שלא נתשטש אצלם השכל הטבעי והמוסר העצמי על ידי השגיאות העולות מהלימודים... ומכל מקום הם צריכים לקבל הדרכה בפרטי החיים מהמלומדים... וכן הדבר נוהג אפילו בצדיקים ורשעים, שישנם רשעים כאלה שהחלק הטוב שנשאר אצלם הוא מבונה בכח טבעי עצמי וטהור כל כך עד שצדיקים צריכים ללמוד מהם ולקבל מהם... וכן הדבר נוהג גם בכלל האומות... וביחוד בין אומות העולם לישראל.¹¹

אפשר לסכם את המבוא לדיון בכך שגישתו מבחינה בדרגות שונות של הוויה, רואה את היתרונות של דרגות נמוכות יותר, אך בהחלט מדגישה את המותר שבדרגות העליונות.

מהותה ומעמדה של אשה

את עיקר דבריו על מהותה של אשה מביא הרב קוק בפירושו לברכת "שלא עשני אשה" אשר חוברת על ידי חכמים. בבבלי מנחות (מג, ע"ב) נאמר: "רבי מאיר אומר חייב אדם לברך שלש ברכות בכל יום, אלו הן: שעשאני ישראל, שלא עשאני אשה, שלא עשאני בור". בתוספתא המקבילה (ברכות ו, יח) מופיעה הלכה זוהי משמו של ר' יהודה ושם היא מלווה בנימוק "שאינ הנשים חייבות במצוות". וכך גם מובא בירושלמי ומבואר במפרשי התוספתא והתלמוד, כי כוונתו של ר' יהודה לפטור של הנשים ממצוות עשה שהזמן גרמן.¹² התלמוד במנחות שם ממשיך ומספר: "רב אחא בר יעקב שמעיה לבריה דהוה קא מברך: 'שלא עשאני בור'. אמר ליה: כולי האי נמי? אמר ליה: ואלא מאי מברך שלא עשני עבר, היינו אשה? עבר זיל טפי". כלומר בנו של רב אחא בר יעקב העדיף את ברכת "שלא עשאני בור" על פני "שלא עשאני עבר", כי בעיניו עבר ואשה שווים במעמדם, והוא בירך את הברכה "שלא עשאני בור" כדי להשלים שלוש ברכות כדברי ר' מאיר. כך גם ביאר רש"י: "ראשה נמי שפחה לבעלה כעבד לרבו, לשון אחר, היינו לעניין מצוות, אשה ועבד שווין, דגמרינן לה לה".

אם כן, רש"י ראה בברכה "שלא עשני אשה" את ההודאה של הגבר על היתרון שיש לו על האשה בחיוב קיום המצוות, או הודאה על היותו חופשי לעומת האשה המשוועבת לבעל כעבד – ואולי שתי הסיבות גם יחד. רבי דוד אבודרהם (ספרד, המאה ה-14) קשר בין השניים וראה את האשה פטורה מקיום מצוות עשה שהזמן גרמה בשל היותה משועבדת לבעלה:

והטעם שפטור נשים מהמצוות עשה שהזמן גרמא, לפי שהאשה משועבדת לבעלה לעשות צרכיו. ואם הייתה מחוייבת במצוות עשה שהזמן גרמא, אפשר

11 שמונה קבצים, קובץ א, תסג.

12 ראו שאול ליברמן, תוספתא כפשוטה: באור ארוך לתוספתא, ניו יורק תשט"ו, עמ' 121, המביא את נוסח המאירי הגורס: "שאינ האשה חייבת בכל המצוות" ועוד גרסאות דומות. וראו גילי זיון, "שלא עשני אשה" ו"שעשני כרצונו": הצעה לברכה אחרת, מיכה ד' הלפרן וחנה ספראי (עורכים), נשים בדיון הלכתי, ירושלים 1998, עמ' ה-כה.

שבשעת עשיית המצווה ציווה אותה הבעל לעשות מצותו, ואם תעשה מצות הבורא ותניח מצוותו, אוי לה מבעלה. ואם תעשה מצות בעלה ותניח מצות יוצרה אוי לה מיוצרה, לפיכך פטרה הבורא ממצותיו, כדי להיות לה שלום עם בעלה.¹³

מציאות זו שבה האשה משועבדת לבעלה ופטורה מקיום מצוות יכולה להתקבל כעובדה היסטורית-ריאלית, שכן כך היה מעמדן של נשים בעבר בהיסטוריה היהודית. נראה כי כך גם ראה זאת אבודרהם שמדבריו משתמע, שלו הייתה האשה חופשייה ועצמאית, הייתה מחויבת בכל המצוות בדיוק כמו הגבר. כך גם כתב ר' יעקב בן אשר 'בעל הטורים' (בערך 1269-1343)¹⁴ על ברכת "שעשני כרצונו" - "ונהגו הנשים לברך שעשני כרצונו, ואפשר שנוהגים כן שהוא כמי שמצדיק עליו הדין הרע". לעומת זאת היו כאלה שרצו לראות במציאות זו 'חוק ולא יעבור', עמדה מטפיזית המצביעה על הבדל מהותי ואונטולוגי בין המינים המכתיב את מעמדה של האשה ואת זיקתה לקיום המצוות, השונה מזו של הגבר. כך סבר ר' יהושע אבן שועיב (ספרד, 1280-1340): "לכן מברכים בכל יום שלא עשאני כותי, שלא עשאני עבד ושלא עשאני אשה... כי נשמתן של ישראל הן קדושות יותר מן האומות, ומן העבדים הכנעניים הפחותים, ואפילו מן הנשים, וגם אם הן שייכי במצוות והן מזרע ישראל אין נשמתן כנשמת הזכר".¹⁵ הרב קוק בחר ללכת בדרך זו ולראות בהבדל שבין איש לאשה עניין מטפיזי-מהותי. בפירושו לברכת השחר "שלא עשני אשה" הוא כתב כך:

הנשמות בגורל חייהן, מחולקות הן לפועלות ולנפעלות, לרושמות את החיים ואת הויתם בכל מכמניהם, ולנרשמות מהם. וזהו ההבדל העצמי, שיש בין נפש האיש, הפועל, החוקק, הכובש והמדבר, ובין נפש האשה, הנרשמת, הנפעלת, הנחקקת והנכבשת והמתדברת, בהנהגתו של האיש. וכמה מידות עליגונות וטובות, וכמה אושר ומרחב יש בחלק הטוב הזה, של היות הנשמה נשמת איש פועל, יוצר, מחדש ומרחיב פעלים והגיונים, שאיפות ומעשים, ע"פ עצמיותו הפנימית במערכי קדושתו, הנעלה מנפש האשה, הנחשבת כחומר לגבי צורה, לעומת נשמת האיש הצורתית, ורבה היא ההודאה המחויבת ליוצר.¹⁶

האשה - נפשה שונה באופן מהותי מנשמת האיש. היא פסיבית, מונהגת ונרשמת. שלא כאיש, היא אינה מטביעה חותם על החיים

13 סידור אבודרהם השלם, הקדמה, עמ' כה.

14 אורח חיים, הלכות ברכות השחר, מו, לה.

15 ר' יהושע שועיב, דרשות על התורה, קרקוב של"ג, מח, עמודה ב, מצוטט אצל זיון (לעיל, הערה 12).

16 עולת ראייה, א, ירושלים תשמ"ג, עמ' עא, גם הרב אליעזר ולדנברג נוקט דרך זו וכותב בספרו כך: "וראי הזכרים עדיפא מנשים, דהרי מברכים בכל יום שלא עשני אשה, לכך פשוט דהוי הורדה" (לעניין האיסור להפוך עזרת גברים לעזרת נשים). ראו ציץ אליעזר, ט, ירושלים תש"ה-תשנ"ב, סימן יא.

ועל העולם. הוא הצורה והיא החומר. מכיוון שעצמיותו נעלה יותר, הוא שמח על כך ומברך “שלא עשני אשה”.

כפי שכבר ציינו, מעלה יתרה זו אינה שוללת בעיני הרב קוק את התכונות המיוחדות שיש גם לבעלות הדרגה הנחותה יותר, הנשים:

נשים אומרות: ‘שעשני כרצוני’. עם כל היתרון של האיש, הפועל והרושם את רשמי השפעתו ומפעלותיו בחיים ובעולם, הנה יש לעומת זה ג”כ יתרון להאשה הנפעלת, שהיא עשויה בתכונה כזאת של קבלת רשמים, בזה שהפעולות והתעוררות המעשה העצמיות ירשם האדם על ידן בצמצום של כחו החמרי והרוחני, ויוכל לפעמים לסור על ידי זה מהמגמה האלוקית העליונה, מה שא”כ התכונה הנפעלת של האשה כשהיא ישרה, היא עלולה להרשם ולהפעל מתכונת השפע אשר עשה האלוקים, מהתכונה הישרה, כאשר עשה את האדם ואת העולם, את התוכן החמרי והרוחני שבהויה, ישר, מכיוון לרצון העליון הפשוט והישר, ועל כן מברכת היא האשה בהוראה על חלקה הטוב.¹⁷

האשה, לפי זה, מסתכנת פחות. הציפייה הנמוכה ממנה, להיות נפעלת ולא פועלת, חוסכת ממנה את סכנת הכישלון והטעות המאפיינים את הגבר, הפועל. גם צמצום חיוביה של אשה בקיום מצוות נובע מהבדל מהותי זה שבינה לגבר ולא מתוקף עובדת היותה משועבדת לבעלה. כמי שעצמיותה הרוחנית פחותה, שבאופייה אינה פועלת, אינה חוקקת וכדומה, היא נדרשת לפחות מצוות ואיסורים לעומת הגבר בעל הפוטנציאל הרוחני הגבוה. כוח פוטנציאלי מוגבר יכול להיות גם מסוכן אם לא ינווט כהלכה, ולפיכך חייב הגבר להיות קשור ומרוסן במצוות רבות יותר.

כדאי גם לשים לב לדיוק הלשון של הרב קוק בדבריו על איש ועל אשה. האיש מיוצג על ידי נשמה, אך אשה מזוהה על ידי נפש בלבד; “נשמת איש פועל ויוצר” לעומת “נפש האשה”. גם בפילוסופיה היהודית, אצל הרמב”ם למשל, ישנה הבחנה מהותית בין הנפש (החומר) לשכל (הצורה).¹⁸ כאמור, הרב קוק דגל בכך שאשה היא חומר וגבר הוא צורה. ייתכן שגם בעקבות תפיסה זו זיהה את מידת הנפש כמאפיינת את האשה ואת מידת הנשמה כמאפיינת באופן פוטנציאלי את האיש:

הנשים, מידת הנפש זורחת בהן,¹⁹ על כן רשמי הקודש קבועים בהן, ודי שהן מחיות אותם על ידי מקצת המצוות שבידן, ואינן צריכות לתחיית רוח תדירי של תלמוד תורה. **האנשים, הרוח מאיר בהם,** והוא הולך ואינו פוסק מתנועותיו הרוחניות, ועלולים הם מאד לירידות, כשם שהם עלולים לעליות, והם צריכים לתחיית רוח של תורה. אמנם כשהם קובעים עיתים לתורה, מסעדים הם את רוחם הסוער ותומכים אותו שלא ימוט... אבל בעלי הנשמה, הם כנחל שוטף, שאינו פוסק רגע מחידוש עולמי עד, והם צריכים להיות שרויים באורה שלתורה באין הפסק כלל.²⁰

17 עולת ראיה, א, עמ’ עב.

18 לדוגמה, הלכות תשובה, ח, ו, וכן שמונה פרקים, א, א.

19 כל ההדגשות במאמר הן שלי.

20 שמונה קבצים, קובץ א, תכא.

הקטגוריות 'נפש', 'רוח' ו'נשמה' הן שלוש מתוך חמש קטגוריות מקובלות בספרות הקבלה המתארות את נשמתו של האדם. ה'נפש' היא הקטגוריה התחתונה ביותר, החלק הווגטיבי המשותף לבעלי חיים ולאדם. הדרגות 'חיה' ו'יחידה' הן הגבוהות ביותר (המקור לכך הוא במדרש רבה יד, יא). הנשמה היא שלישית בדרגתה ונמצאת בתווך בין 'רוח' ל'חיה'. מכאן שהמשוואה הבסיסית שהרב קוק מציב בין אשה לנפש ובין גבר לרוח מצביעה על כך שאין אפשרות אסנציאלית (מהותנית) שאשה תגיע לדרגת 'נשמה'.

למרות הצבת האשה במעמד נחות יותר בהיררכיה האנושית, הדברים אצל הרב קוק אינם חד-ממדיים. מכיוון שכפי שהזכרתי לעיל, במשנתו קיימת גם זיקה של הערכה עמוקה לתפיסות טבעיות, אינטואיטיביות, כגון זו של ברגסון ורוסו, אזי למרות מהותה הנחותה מבחינה רוחנית ושכלית של האשה, הוא הרבה להלל את יתרונה הגשמי והטבעי. האשה קרובה יותר לטבעיות המשתקפת אצל בעלי חיים, טבעיות המבטאת יותר אינטואיציה ופחות תבניות. וכאן נוצרת ראייה דיאלקטית, שעל פיה הוא הכיר גם בערך המוסף של נחיתותה השכלית של האשה ושל יתרונה הטבעי. בפירושו למדרש המופיע בבבלי ברכות (י, ע"ב) הסביר הרב קוק:

'אמר רבי יוסי ברבי חנינא... אשה מכרת באורחים יותר מן האיש'. דומה לזה אמרו בנידה (מה, ב), שנתן הקב"ה בינה יתירה באשה יותר מן האיש. והכוונה כי יש הכרה והבנה טבעית דומה להכרת החוש ויש הכרה שכלית שבאה ע"י לימוד וניסיון. ולפי המנהג הטבעי הוא שמי שיש ביד כשרונו לעלות למעלה שכלית, מתחלשת בו ההכרה הטבעית הבאה מהשכל הטבעי. ומצינו כמה הכרות לבעלי חיים, מכירים בהכרתם הפנימית דברים שקשה לאדם להשיגם כי אם על ידי לימוד והרגל. וכן מצינו האומות הפראיות, שאינן מלומדות בתרבות וחכמה יש להן כשרונות טבעיים חדים יותר מהעמים המלומדים, כי השכל המלומד מקפח את השכל הטבעי, וזהו מחסר ה' על יצוריו שהראוי להשתמש במעלה יותר גבוהה לא תעלה בידו לסמוך על מעלה נמוכה, כדי שגם ההכרח ימריצוהו לקנות שלמות יותר, ע"כ האשה שאינה עומדת לפי תעודתה לקנות דעת הרבה ע"י לימוד ותכליתה להשלמת סידור העולם לעשות בחפץ כפיה, ואין חכמה לאשה אלא בפלך (בבלי יומא סו, ע"ב), ע"כ יש בה בינה יתירה טבעית בהכרה פנימית יותר מן האיש, ומפני זה היא מכרת באורחין יותר מן האיש. כי האיש יוכל להכיר ערך האיש שרוצה לדעת תכונתו רק ע"י התבוננות רבה ואורך הזמן. אבל את האורח הבא לזמן קצר, לא יוכל להכירו בשכל הניסיוני. אבל האשה בהכרתה הפנימית, הקרובה להכרה טבעית, היא תכיר את האורחין. וההכרה הטבעית היא לרוב מאומתת מאד גם אחרי הדרישה השכלית, כאשר ביארו חכמי לב.²¹

ממאמר זה אפשר להוסיף לתיאור המהותי הפסיכי של האשה אצל הרב קוק את תכונת האינטואיציה כתכונה חיובית בעלת ערך מוסף, אף שהיא נובעת מקרבת יתר של האשה לבעלי חיים ולעמים פרימיטיביים. זוהי לדעתו כוונת מאמר חכמינו שלאשה ניתנה "בינה יתרה", וזאת מחמת היות נפש האשה קרובה להכרה הטבעית.

21 עין איה, ברכות, א, ירושלים תשמ"ז, עמ' 59-60.

תכונה נוספת, לדעת הרב קוק, המאפיינת את מהות האשה היא הרגש; לדעתו,

**אפשר להוסיף לתיאור
המהותני הפסיבי של האשה
אצל הרב קוק את תכונת
האינטואיציה כתכונה
חיובית בעלת ערך מוסף,
אף שהיא נובעת מקרבת
יתר של האשה לבעלי חיים
ולעמים פרימיטיביים**

תכונה זו מאפיינת כל כך את האשה עד שהיא הופכת בדבריו למטפורה לרגש בעת שהגבר משמש מטפורה לשכל. המטפורה היא גם הפוכה – הרגש הוא מטפורה לאשה, והשכל – לגבר. “האשה עלולה היא ליתרון הרגש, ולפי גודל מעלתה האלוקית היתה היא ראויה ליסוד בישראל את יסוד הרגש”.²² לעומת זאת השכל הוא תכונת הגבר: “השכל הטהור שהוא הפועל העיקרי והוא המתגבר באנשים זכרים”.²³ בעשרות מקומות חזר הרב קוק וקבע קביעה

זו שאשה מהותה תכונת הרגש והגבר תכונתו העיקרית היא השכל, ולכן הוא ברהשכלה – בניגוד לאשה. השאלה שהרב קוק התמודד עמה היא זו: האם כתוצאה מכך האשה היא טפלה לגבר, או שהאשה קיימת בזכות עצמה – ישות שונה, אך נבדלת ובעלת מעמד מקביל ושווה ערך לזה של הגבר? את ההתלבטות הזאת הוא ראה במחלוקת בין חכמים לגבי השאלה אם האשה נבראה בדרגת פרצוף או זנב:

”ויבן ה' אלוקים את הצלע, רב ושמואל; חד אמר פרצוף וחד אמר זנב (בבלי, ברכות סא, ע”א)”. כח הרגש המיוחד לאשה, הדבר מסופק בערך מעלתו בתכונות הנפש, אם הוא תוצאה רק מכח השכל בהיותו נחלש ממעלתו או יפעל על פי סדר הרגש והטעם, או שהוא מכונה עצמית עומדת לפעול במעלתה המיוחדת, ומה שהיא עשירה בכוחות רבים אינם משוייך כח השכל, כי אם רכוש העצמי. הצד הראשון הוא למאן דאמר זנב והשני למאן דאמר פרצוף.²⁴

הרב קוק בחן כאן את שתי האפשרויות השונות של מעמדה של אשה: טפלה לגבר או עצמאית. הוא נדרש למחלוקת בדבר השאלה אם האשה נוצרה כפרצוף בפני עצמה או כעין זנב, המסמל משהו משני לגבר. אילו נקט את העמדה שהיא יצור עצמי השונה באופן מהותי מהגבר, היו דבריו נותנים יתרון איכותי לאשה, שכן אין היא טפלה לגבר ונחותה ממנו “משוייך כח השכל”, אלא היא יצור בפני עצמו, שמהותה וייחודה הם העושר הרגשי והנפשי, ומכאן שהיא פרצוף בפני עצמה. אילו קיבל הרב קוק את גישתו של מי שאמר “פרצוף”, הוא בעצם היה מגדיר את האשה, לפי פרשנותו, כיצור נברא, שלם בפני עצמו, כבעלת בינה יתרה, המתבטאת ביתרון הרגש והאינטואיציה. ואולם לטענתו של הרב קוק, בשל היות האשה כה רגשית, היא חייבת להיות טפלה ותלויה בגבר. וכך הוא המשיך וכתב שם:

בתחילה עלה במחשבה לבראות שניים ולבסוף לא נברא אלא אחד: מיעוט הדמות של הנקבה המתייחדת בכוח הרגש המתגבר על השכל והמשפט... אין ראוי לומר שזאת היצירה [הנקבה, ח”ק] היא יצירת פרצוף בפני עצמו...

22 עין איה, שבת, א, ירושלים תשמ”ז, עמ’ 215.

23 עין איה, שבת, א, עמ’ 88.

24 עין איה, ברכות, ב, עמ’ 332-335.

אמנם מציאותו הפעלית של הרגש לא הוצרכה למידה זו של יצירת מערכת לבדה, מאחר שדי לה, בהקלשה מועטת של מאור שכל. וכשהוא מופיע במידה המצומצמת על הנפש האנושית, יצא הרגש לכל דרכיו, שהיא לנחלה מיוחדת להאשה של המין האנושי, האם, בעלת תורת האם, הקוראה לעזר המוסר את הטעם ואת החן הטוב, על כן בסוף לא נברא אלא אחד.

הבריאה כאחד ויצירת האשה אחר כך מוכיחות על היותה טפלה לזכר. באותה מידה גם הרגש, המסומל על ידה, טפל לשכל. "המכוון ברגש רק נובלות ותולדה נחלשת מרוב השכל, אין לתאר את היצירה האנושית מן השכל והרגש בשם אחור וקדם, כי אם יצירה אחת שלמה בעלת מעלות עליונות ומעלות שפלות, כערך ראש ורגליים. אמנם האחור והקדם עומדים במערכה אחת וכל אחד שלם בכוחו העצמי".²⁵ יתרה מזו, הרב קוק הרחיק לכת וטען שטפלותה של האשה היא מוחלטת, ומשום כך הכתוב בבראשית מדגיש "ויסגר בשר תחתנה". האדם שממנו נלקחה האשה נותר כביכול שלם ולא תלוי באשה - בחלק שנלקח ממנו - אף שהיא נוצרה ממנו, ומכאן עליונותו המהותית, כי הוא השכל, השופט והמנהיג:

סגירת בשר תחתנה ביצירה הגופית, הוראה יש בה על בלתי השאיר מקום לומר שעוד אין ליצירה ההרגשית, נחלת האשה, זכות קיום לעצמה כי אם בערך טפל גמור אל השכל השופט בחשבון. אמנם מה שהוא צריך לימוד אם נבין את הרגש בתור יצירה עצמית מכוונת בכוחותיה כמו השכל לכל דרכיו, שהיה עולה על הדעת ששימוש השכל על כל פנים, יהיה בו צורך ותקנה לעילוי הרגש. למדנו מה שאין הדבר כן; כי אם 'ויסגר בשר תחתנה', עד שלא ניכר בפועל כי משם לוקחה. כי ישנם דברים רבים שאם לא נזוז מבלעדי השכל ונקיף בשאלות את הרגש, תהיה מזה הפסד גדול להנהגה הישרה.²⁶

מכאן ברור לרב קוק שהמודל החברתי הנכון מלכתחילה הוא מודל פטריארכלי שעל פיו הגבר שולט בנשים:

הטובה השלמה שפועלים עיקריים, זכרים, יולדו בהכנה מתאמת כולה לחפץ האלוקי השלם שהיה חי אז בלב הגוי כולו... להגביר תמיד את הצד השכלי על ההרגשי והשכל ינהל את הרגש וישביעוהו משוב... האב לכל חמורות, הכח הנותן מדה גם לחוקי הרגש עצמם הוא השכל הטהור שהוא הפועל העיקרי והוא המתגבר באנשים זכרים.²⁷

תפיסת עולם זו היא שעומדת גם ביסוד דיונו במבנה המשפחתי הרצוי. המיזוג הנכון בין האיש לאשה, בין בעל השכל לבעלת הרגש, מתרחש כשהיא נפעלת ומסייעת בידו, והוא השולט, הפועל והיוזם:

מקור ההבדל הנפשי שבין איש ואשה, שהוא כח הפועל וכח הנפעל שבמין האנושי ביחוד, הוא שיסוד ההשלמה של האשה היא עדינות הרגש הטהור והטוב, והשכל יעזר על ידו כפי המדה האפשרית. ובאיש השכל הוא העומד

25 עין איה, ברכות, ב, עמ' 332.

26 שם, עמ' 334.

27 עין איה, שבת, א, עמ' 88.

בראש והרגש הוא עוזר על ידו, ואשרי אדם אשר זיכהו ה' ב"נחלת ש-די ממרומים", "אשת חיל עטרת בעלה", שכוחות נפשה משלימים בייחוד ברגש את הצדדים הצריכים מילוי שבנפש האיש, אשר יסוד כח המרכזי שלו הוא השכל הטהור והחד, המוכן לפעולה ולחשבון, אשה כזאת היא עזר באמת ומי שזכה לה מספר ימיו כפלים.²⁸

ברצוני לציין שהמבנה ההיררכי של המשפחה משתלב באופן קוהרנטי בתפיסת עולמו הכוללת של הרב קוק שעל פיה קיימת בבירור היררכיה מגדרית. תפיסה זו הנחתה אותו גם ביחס לסוגיות אחרות שנראה להלן, כגון שאלת שיתופן של נשים בבחירות וחינוכן של בנות. מבחינה זו ודאי לא נכון לראות באיסור שאסר הרב קוק על נשים לבחור, חלק מפילוסופיה מטא-הלכתית דיאלקטית, אשר למרות המודרנה נאבקה על השמרנות ועל ערך המשפחה, כדברי אבינועם רוזנק.²⁹ אין כאן עמדה דיאלקטית באשר להתפתחות בלתי הלכתית של החברה והמשפחה, אלא עמדה פילוסופית מגדרית מוצקת המולידה גם את הפסקים ההלכתיים החד-משמעיים.

בתוך ההקשר ההיררכי-מגדרי, שבו מוצב ייעודה של אשה כ"עזר" לבעלה, הוסיף הרב קוק תכונה ייחודית נוספת מהותית וחשובה לאשה: הראגה לאסתטיקה, שהיא מצד אחד תפקיד מרכזי בניהול משק הבית ומצד אחר גורם מדרבן לכך שהאשה תשמש "אשה יפה" לבעלה. יש לציין כי גם עמדה זו משתלבת יפה בהערכה הרבה שרכש הרב קוק לערכי האסתטיקה והאמנות אשר התחדשו בקרב עם ישראל בעת החדשה.³⁰ "לב רגש נתן ה' לנשים, הנה מרגישות יפה את הרברים בטעם, בנועם ויופי, בזה בינה יתירה נתן הקב"ה באשה יותר מבאיש".³¹ וכן: "אמנם תהיה יצירת הנפש המיוחדת לכח האשה, בפיוטיות והציור".³² את חשיבות הערך הזה הוא תלה בעניין הרב שמגלה המסורת היהודית ביצירת משפחה ובית:

בנין המשפחה האנושית, לא די לה רק הכרח הקיום והתביעות החומריות, כי אם צריך להלוות עמה תכונות נפשיות ועינוגים רוחניים, כרגשי היופי והתפארת, שמהם יתפתחו כוחות הנפש ורוממות המידות. על כן רמזה תורה שבנין הבית האנושי דבר יש לו עם רגש החן והתפארת, שהיא תכונה יותר נעלה מרגש הפשוט של הכרח הטבעי של שאר בע"ח. וממנו יעלה האדם אל הרגשים יותר בהירים ויותר צחים.³³

כאמור, הרב קוק ראה גם ערך אמיתי ב"אשה יפה": "שאם מזמין לו ה' אשה יפה מספר ימיו כפליים ויוכל לעסוק כל ימיו בשלמות האמיתי".³⁴ בנושא זה של האסתטיקה מוכן היה הרב קוק לראות באשה גורם מרכזי ולא משני, כפי שהוא הסביר את דברי ילתא לעולא, "ממהדורי מילי ומסמרטוטי כלמי" (מן המחזרים, אנשים המשוטטים בין מקומות, יוצאים דברים, ומסמרטוטים - כינים):

28 שם, עמ' 176.

29 ראו רוזנק (לעיל, הערה 3).

30 המבוא לשיר השירים בעולת ראייה, ירושלים תש"ט, חלק ב, עמ' ג-ד, וכן אגרות ראייה, א, עמ' רד.

31 עין איה, שבת, א, עמ' 88.

32 ראו עין איה, ברכות, ב, עמ' 332.

33 שם, עמ' 334.

34 עין איה, ברכות, א, עמ' 38.

אין מקום להזניח צד היתרון של האיש והוראת הטפלה של האשה. היא אמנם השיגה שישנם מקצועות הגונים בעולם המוסרי, שרק ביד האשה להנהיגן באופן מבורך וטוב לפני ה', כי הנה המשפחה בהיותו הולך באופן טוב והגון ע"י השכלות האשה וטוב לבבה, יפעול הרבה על שלילת מצבים מוסריים רעים שיש להם מקום במי שחיי המשפחה שלו אינם על מלאותם. על כן אמרה ממהדורי הבלתי חיים חיי משפחה תמידית, מילי, יצמחו דיעות בלתי נאותות על פי השקפותיהם הבלתי טבעיות, ומי מכיר בהור חיי המשפחה כאשת חיל טובת השכל שהיא יסוד הבית, והיא תוכל בשכלה ושלטונה להסיר את ה"מילים" הרעים והפרעות שמסובכות ע"י החיים הפרועים של המהדורי, שאין חיי הבית שלהם עומד על טבעו הנאה. ומה שנוגע לרגש, הלא האשה בעלת הרגש מטבעה, ראוי להכיר הדרכתה לא רק בתור מרחבת ומפנקת את חוש היופי של האדם, כי אם משמרתו מניוול האפשרי לבוא על ידי שפלות ידיים של השגחה על ההנהגה הביתית. ומסמרטוטי, הבגדים הקרועים המבזים את לובשיהן מצד עצמם, עוד יוסיפו בוז בהיות הגיעול מתווסף בהם בטבעם, בעזוב האדם הנקיות וסידור היופי שאי אפשר להבנות כי אם על ידי אשה צופיה הליכות ביתה. ובהיות האדם אובד את רגשו ליופי יוכל לבוא עד הדיוטא התחתונה של כיוזי וגיעול... על כן ראוי לחשוב את המצוינות שבנשים לעיקרית בהנהגה הכללית,

ולא לעשותה רק טפילה. ובאשר יש פנים גם לדבר זה באופן מצוין, נכתב למטרה זו החיזיון הזה, במכתב אלוקים חרות על לוח התלמוד הקדוש.³⁵

**הרב קוק הקפיד אפוא
שאדם יספק את "תביעות
התכשיטין" של אשתו,
אף על פי שהן "יכולות
להיות רחוקות מחוג מבטו
ומהשקפתו על החיים
והמוסר. מכל מקום יהיה
יודע את לב האשה, כמה
תוכל להיות נכאבת ונדאבת
בחסרה את המוכרח לה**

אופייה המיוחד של האשה דורש את האסתטיקה והנוי, וזה מתבטא גם בצריכת תכשיטים. הרב קוק הקפיד אפוא שאדם יספק את "תביעות התכשיטין" של אשתו, אף על פי שהן "יכולות להיות רחוקות מחוג מבטו ומהשקפתו על החיים והמוסר. מכל מקום יהיה יודע את לב האשה, כמה תוכל להיות נכאבת ונדאבת בחסרה את המוכרח לה לפי מצבה".³⁶

תכונות האשה-הרגש, אהבת האסתטיקה והאינטואיציה - עומדות לה לרוועץ. לא די שמלכתחילה היא פחות רוחנית ורחוקה מדרגות קדושה, היא גם מועדת יותר להיכשל מבחינה דתית בשל חולשת רגשותיה:

אם יזדמן שאותה התנודדות שבאה מצד השכל ההגיוני, שאצל מי שיסוד קיומו הרוחני הוא השכל השופט, אין הדבר מזיק אצלו, שישכיל מיד להעלות את כל ציורי הרגש ונטיותיו מצד הליכות השכל כמו שהוא משכיל לסדר כל ענייניו המעשיים על פי השכל. אבל, אם תבוא חלישות כחות בנפש האשה שקיומה

35 עין איה, ברכות, ב, עמ' 228.

36 עין איה, שבת, א, עמ' 168.

המוסרי תלוי בטהרת הרגש שלה בעיקר, מיד תהיה מושחתת ברוב יסודות המוסר והתורה.³⁷

דוגמה לחולשתן הרוחנית של נשים הוא מצא בדברי הגמרא על נשים שמתות בשעת לידתן, שכן הן נענשות בעונש זה על כך שהן מכבסות את צואת בניהן בשבת:

כיון שכל כך רפה אצל האשה הקשר לקדושת השבת והוא הדין לקדושת התורה כולה, עד שבפגשה איזה מכשול קטן ברגשי האם מיד תשים למרמס הקדושה העליונה הזאת, והוא אות על תכונת הנפש המקולקלת, שבכל מקום שתפגש איזה מעצור לרגשי רחמי האם לפי הדמיון, תעבור כל חוק וכל מצוה, אם כן רגשי האם שלה כבר עקורים הם ממקור החיים האמיתיים ממקור ישראל, ואיננה ראויה כלל לבנות בית בישראל. וראשית הצעד המושחת הוא בעוון שמכבסות צואת בניהן בשבת, המכוון נגד צד האם שבאשה, שעבורה ראויה היא להיות מהמתות יולדות.³⁸

לעתים עלולה הידרדרותה של אשה להיות כה קיצונית עד כי ייגזר עליה עונש מיתה בידי שמים בעת שהיא יולדת. על העברות שבגללן נשים מתות בשעת לידתן אומר הרב קוק:

אם השפילה האשה ביותר את מוסרה, בפרצה גדרות עולם המבססים את עז הקדושה הצדק והטוב בעולם, שאז כפי ערך הפריצה כן גדול כח התעצמות הרשעה בעומק הנפש, עד שלפעמים המכאובים הצריכים לגרש ולשבר כח הרע, הם צריכים להתעצם כ"כ עד שאין אפשרות לסבלם.³⁹

לפי דבריו הציפייה מן האשה לשלמות מוסרית נועדה לשמור על דרגתה שלה וכן על אחריותה לכלל ישראל. הרב קוק פירש יפה את מאמר חז"ל (שבת לב, ע"א) שישנם שלושה דבקי מיתה (שלושה גורמים למיתת נשים): נידה, חלה והדלקת הנר. הפגיעה בנידה היא אישית, פגיעה במצוות חלה מסמלת פגיעה במשפחה, ופגיעה בהדלקת הנר היא פגיעה בעם. לדבריו, הסכנה בכוח הרגש גדולה מן הסכנה שבשכל, בגלל היותו חומרי יותר:

אמנם רפיון האשה גורם לה הכנה כזאת שיוכלו להדבק בה חלאים כאלה שממהרים מיתתה בשעת לידה... קדושת הרגש שמוטל על האשה, שצריך לזה זיכרון יותר מרובה ומוסר עמוק ורשום, יותר גדול מזיכרון השכל, שהרגש הוא כח גופני הסמוך למעשה.⁴⁰

פחיתותה של האשה מתגלה במידת החוצפה שבה, המסמלת את החומר. בפירושו לעניין פרישתו של משה מצפורה הוא אומר שמשה מסמל את אורו של אדם הראשון ואורו של משיח, ולכן פרש מצפורה אשתו: "נתרחק משה מלהאיר בתוך החוצפא ופרש

37 שם.

38 עין איה, שבת, א, עמ' 168-169.

39 עין איה, שבת, א, עמ' 163.

40 שבת לב, ע"א.

מן האשה".⁴¹ מדבריו אלה ניכר שהרב קוק אימץ את הדימוי של האשה כחומר ולכן גם כחוצפה.

אם כן, אפשר לסכם ולומר שלדעת הרב קוק מהותה של אשה היא התנוצצות דרגת נפש בלבד (ולא רוח, נשמה, חיה או יחידה). אופייה הוא פסיבי, טבעי, אינטואיטיבי ורגשי, היא נחותה באופן מהותי מן הגבר ומועדת לפורענות מבחינה רוחנית יותר מן הגבר. לכן היא תלויה בו בכל דרכיה והנהגותיה המוסריות - חוץ מתחום אחד, תחום האסתטיקה, שהוא ייחודי לה; בזה יש לה מעמד מועדף. לדעתו, לתכונת האינטואיציה והאסתטיקה התכוונו חז"ל באומנם שבינה יתרה ניתנה לאשה. מהגדרה מהותנית זו נגזר ייעודה.

ייעודה של אשה

כפי שכבר הזכרנו לעיל בסעיף הקודם, הרב קוק הגדיר במדויק את תפקיד האשה:

האשה היא כלולה מתכונת אם ועזר. מצד האם שבה יש בה הנטיות הטבעיות המכשירות אותה לגדל בנים ולהיות גורמת להכשרם המתקן החומרי והרוחני... מצד התכונה של העזר, יש לה הכישרון להשיג יפה ברגש את אשר ישיג האיש בשכל מענייני ההנהגה הביתית וסדריו הטובים לאושר ולקדושה עד שראויה היא על פי זה להיות גברת הבית ולנה סדר הממשלה הביתית על פי רוחה וחותמה.⁴²

ובמקום אחר הוא כתב: "במה אפוא תעבוד האשה בתור אשת חיל עטרת בעלה, שתעודתה היא בהרמת ערך ההנהגה הבאה מצד הרגש התם והטהור בתור עזר".⁴³ אשה נועדה לניהול הבית וגידול הילדים: "העובדים העיקריים המה הזכרים, אם שהנפקות הנה עוזרות נאמנות".⁴⁴

אם כן, עיקר תפקידן של נשים הוא להיות עזר לבעליהן. אף שקביעה כזו שוללת

באופן אינהרנטי את האוטונומיות האנושית מן הנשים, אין בדבריו הרב קוק כל הסתייגות ממעמד זה של עוזרות ומסייעות, והוא לא ראה בכך כל פגיעה בהווייתן ככנות אדם, כסובייקטים שנבראו בצלם אלוהים. להפך, בהמשך הדברים ניווכח שהרב קוק אף שלל מצב שבו נשים יהיו אוטונומיות לצד בעליהן, אלא הוא דרש את ההטרונומיות הגברית במסגרת המשפחתית, הקהילתית והלאומית. הוא ניסה לעודד את הנשים בתפקידן הקשה באומרו שייעודן טבוע בטבען, דהיינו הן מטבען אוהבות משפחה ואוהבות לעסוק בתפקידים אלו: "גדולה הבטחה שהבטיחן הקב"ה לנשים מאחר ששלמותן היא תמיד להיות מסייעות על יד ראשי המשפחה. א"כ אהבת המשפחה

עיקר תפקידן של נשים הוא להיות עזר לבעליהן. אף שקביעה כזו שוללת באופן אינהרנטי את האוטונומיות האנושית מן הנשים, אין בדבריו הרב קוק כל הסתייגות ממעמד זה של עוזרות ומסייעות

41 שמונה קבצים, קובץ ח, קנז.

42 שם.

43 שם.

44 עין איה, שבת, א, עמ' 88.

תואיל הרבה להדריכם בדרך טובים. על כן הבטחתן גדולה יותר כי הן בטוחות מצד הטבע".⁴⁵ אם היינו מצפים למחויבות הדדית מצד הגבר כלפי האשה, לתביעה למתן חסות, ליחס הוגן או למשהו דומה לכך – אין דרישות מפורשות כאלה בדברי הרב קוק. להפך, התביעה היא חד-צדדית מן האשה כלפי הגבר בלבד. יתר על כן, הרב קוק תבע מן הגבר את האחריות למצוא אשה טובה, אשה יפה ומסייעת. ואם הוא מצא אשה רעה, מחובתו לגרשה. בדבריו הוא מסתמך על בן סירא, הידוע בעמדותיו המיזוגניות:⁴⁶

על זה יתפלל כל חסיד אליך לעת מצוא... עת מצוא יתכן לפרש, על עת אחת שממנה תוצאות לגורל חייו לכל ימיו, ואין דבר כזה כי אם אשה, שאם מזמין לו ה' אשה יפה מספר ימיו כפליים ויוכל לעסוק כל ימיו בשלמות האמיתי. ולהיפך ח"ו על ידי אשה רעה נעכר הוא כל ימיו בטירוף הדעת ופחיתות של מידות טובות כדברי בן סירא "אשה רעה צרעת לבעלה"... במערבא... יפה השכילו לייחס "מצא" לשון עבר לאשה טובה, כי כיון שמצא אותה כבר הוא זוכה במקומו הטוב ומי יקחנה מידו ואין הדבר תלוי אחר כך בהשתדלות שלו. אבל אשה רעה, כיון שמהדין מצוה לגרשה א"כ כל זמן שאינו מגרשה ברצונו גורם רעה לעצמו, והוא מוצא תמיד את המר ממות, כיון שבידו לסלק החסרון. אם כן התמדת המציאה יאות להקרא בלשון הווה לא בלשון עבר.⁴⁷

אם נתמה על תפיסה זו, שאין בה התבוננות מקבילה באישיותה ובאפשרה של האשה, הרי צריך להבין אותה על רקע כלל תפיסתו של הרב קוק. האשה, כאחד מן הקניינים החשובים ביותר של האדם, אינה מוצגת בעצם כאדם בזכות עצמה. היא אובייקט, ומשמעותה נגזרת מהיותה קניין מועיל וטוב ל'אדם', לגבר.

רבי עקיבא אומר כל שיש לו אשה נאה כמעשיה. אפשר לבאר חזיון הטבעי של תשוקת העושר הנטועה בלב בני אדם... שנסתעפה הנטייה מפני הצורך שראוי להיות קבועה בלב האדם תשוקה לקנות קניינים המועילים באמת, מסוג הקניינים האלה הוא קניין אשה טובה שרחוק מפנינים מכרה.⁴⁸

כפי שאנו רואים, בתפיסה כזו השיח על האשה הוא בעיקר כעל אובייקט ולא כעל סובייקט. תפיסה זו משתלבת במיקום ההיררכי של האשה כפחותה מהאדם-הגבר באופן מהותי, ומקרינה על הציפיות מן האשה ועל ההתייחסות אליה. ערכה של האשה נמדד רק בהתאם למידת הפונקציונליות המגדרית שלה כקניין העיקרי של בעלה. קניין מרכזי כל כך, כשהוא פוגם – הרי הוא פוגם בכלל איכות חייו של האדם כי כל יתר הקניינים תלויים בו:

כל רעה ולא אשה רעה... הנה מקור לשמחת החיים, המתמלאים ע"י האושר החיצוני בבית וכלים ויתר צרכי החיים... מקור שמחת הלב הוא ע"י אשה טובה... כל רעה חיצונית פרטית תחשב, שטובת אשה טובה תוכל להתגבר עליהן, להפכן לטוב ולהמעט עצב הלב הבא על ידן. אבל כשתהיה הרעה

45 עין איה, ברכות, עמ' 86.

46 ראו טל אילן, "חסו של בן-סירא לנשים וקבלתו בתלמוד הבבלי", מדעי היהדות, 40 (תש"ס), עמ' 103-111.

47 עין איה, ברכות, א, עמ' 38.

48 עין איה, שבת, א, עמ' 101.

במקור הטוב של הקנינים החיצוניים, בגורל החיים עצמם, היא רעה יסודית שאין כח בפרטים, אף אם יהיו טובים לעצמם להתגבר עליה, כל רעה ולא אשה רעה.⁴⁹

כאמור, לדידו של הרב קוק, האשה מוגדרת כאן כמקור הטוב של הקנייניים החיצוניים של האדם, ומכאן גם עוצמת ההרתעה מפני אשה רעה, כי אז כל קנייניו בעצם יושפעו מכך ולא תהיה לו נחת מהם. בהתאם לכך הוא מפרש גם את דברי חז"ל "נשיתי טובה... רבי אבא אומר: זו מטה מוצעת ואשה מקושטת לתלמידי חכמים",⁵⁰ ומסביר אותם כך: "ועם היותו עסוק תמיד בעמקי חכמה מופשטים, לא ימיתו כל אלו מליבו את הרגשות החיים המותאמים לרגש האדם השלם ברוחו גופו ונפשו. וקורת רוח אשר ימצא בחברתו, האשה אשר הפיל לו ד' לחבל, תרחיב דעתו בהיותה מקושטת הדורה בלבושה".⁵¹

נשים בהנהגת הציבור

תלות זו של האיש באשה גדולה במיוחד כאשר מדובר במנהיג ציבור הנדרש לפעול למען הציבור על חשבון התמסרותו לבית ולמשפחה:

האידיאל של מנהיג גוי קדוש להתמסר לעבודה הציבורית בכל נפשו שאף מצבו הפרטי יהיה בטל ושקוע בענייני הציבור, על כן גם הליכותו ביתו צריך שתסכים ההנהגה הכוללת. ולשם כך צריך את הסכם גברת הבית.⁵²

מכל האמור לעיל ברור, לפי דעתו של הרב קוק, שאין לאפשר לנשים לשאת בתפקידים מחוץ למסגרת זו של "עטרת בעלה", בוודאי לא בתפקידי שררה או בכל מינוי ציבורי.

תופעת דבורה הנביאה כשופטת ומתנבאת בישראל אתגרה את הרב קוק. על פי תפיסתו, נראה כמעט בלתי אפשרי שאשה תהיה במעמד כזה, והוא ניסה להתמודד עם כך במאמר שכתב. לנוכח מציאות של נבואה אצל נשים הוא התקשה לשלול כל יתרון רוחני ואוטונומי של הנביאות הללו, אך גם במקרים אלו הוא השתדל לצמצם את מנהיגותן של נשים כאלה בטענה כי עיקרה בא לידי ביטוי במוסדות חסד וצדקה המאפיינים את תחומי פעילותן של נשים ולא בהוראת תורה והלכה או בפיקוד במלחמה, כפי שעולה מתקדים דבורה. וכך הוא כתב:

ונראה שמעלת התורה רק מכח האבות באה, כי אתתא (אשה) לאו בת תורה היא. מה שאין כן כח הנבואה, יד האשה, האם, גדולה בזה.⁵³

הוא סייג מיד את הדברים בהדגשת המגבלות על שררת נשים ובציון תפקידן העיקרי כאימהות:

כי השלמת האם מאד, כעניין אשרי יולדתו לומר אין מעמידין אשה במלכות... ונקיט זה דוקא בסיום ההלכה אצל כל משימות להורות, שאפילו האיסור של

49 עין איה, שבת, א, עמ' 21.

50 בבלי שבת כה, ע"ב.

51 עין איה, שבת, עמ' 99.

52 עין איה, ברכות, ב, עמ' 112.

53 מאורות הראי"ה לחנוכה, ארבע פרשיות ופורים, ירושלים תשנ"ה, עמ' עב.

העמדת אשה בכל משימות. ונראה לעניות דעתן שדוקא משימות ששייכים לאנשים אסור שיהיו בהם מנויים נשים... ומיושב בזה מנהג ישראל להעמיד נשים למינויים של קופות צדקה וענייני מצוה המיוחדות לנשים.⁵⁴

תעודתה של האשה בביתה פנימה, כעזר לבעלה, עמדה נגד עיניו של הרב קוק גם בפסיקתו הנחרצת נגד מתן זכות הבחירה לנשים. שלוש פעמים נתן הרב קוק ביטוי בכתב להתנגדותו זו: בפעם הראשונה במכתב תשובה לוועד הסתדרות ה'מזרחי' בי"א בתשרי תר"פ; בפעם השנייה בתשובה ל"רבים השואלים אותי" שנכתבה בי' בניסן תר"פ; ובשלישית ב"החלטת אספת רבני א"י" שהתקיימה בכ"ו בניסן תר"פ, שעליה חתום הרב קוק לבדו.

במכתבו ל'מזרחי' ציין שתי סיבות – האחת היא מניעת פעילות ציבורית לנשים, והשנייה היא החובה לשמר את ההפרדה בין גברים לנשים:

נתכבדתי בשאלתכם לחוות את דעתי על דעת שאלת בחירת הנשים באספת

**תעודתה של האשה בביתה
פנימה, כעזר לבעלה, עמדה
נגד עיניו של הרב קוק גם
בפסיקתו הנחרצת נגד מתן
זכות הבחירה לנשים. שלוש
פעמים נתן הרב קוק ביטוי
בכתב להתנגדותו זו**

נבחר ייחודי ארץ ישראל, העומדת כעת על הפרק... והנה בדבר הדין אין לי מה להוסיף על דברי הרבנים שקדמוני בתורה בנביאים ובכתובים, בהלכה ובאגדה, הננו שומעים קול אחד, שחובת עבודת הצבור הקבועה מוטלת היא על הגברים שהאיש דרכו לכבש ואין האשה דרכה לכבוש, ושתפקידים של משרה, של משפט ושל עדות, אינם שייכים לה, וכל כבודה היא פנימה. וההשתדלות למנוע

את תערובות המינים בקבוצים היא כחוט חורז במהלך התורה בכללה. וממילא ודאי שנגד הדין היא כל התחדשות של הנהגה ציבורית המביאה בהכרח לידי התערבות של המינים בהמון, בקבוצה ובמסבה אחת, במהלך החיים התדיריים של הכלל.⁵⁵

במאבק הזה בולט היעדרם של הנימוקים המהותניים של הבדלי המגדר ומובאות בעיקר סיבות תועלתניות למניעת השתתפותן של נשים בבחירות, שעיקרן דאגה לשלום הבית והחברה. ייתכן שהסיבה לכך היא החשש לבטא את הדברים הללו בפומבי, ואולי הרב קוק אף סבר שדברים אלו על מהותן של נשים עלולים לפגוע בהן ולעורר מורת רוח. היה מקום לחשוב שאולי הוא חזר בו מן העמדות הללו, שנוסחו לראשונה בשנות העשרים שלו, בספר עין איה, אך אין לכך כל הוכחה. להפך, גם בקבצים המאוחרים שכתב, שמצוטטים לאורך מאמר זה, שבה וחוזרת התמה המהותנית על נשים. לכן יש לשער כי הימנעותו מהנמקה מהותנית נבעה מאחת הסיבות הראשונות ולא שנמנע מכך מפני שחזר בו מעמדותיו.

במכתבו השני מצא הרב קוק לנכון להוסיף "קצת ברור על הדברים אשר אמרתי במכתבי הגלוי הנ"ל". לאחר שקרא לאסוף אספת רבנים גדולה של רבני א"י ועל פיה

54 שם.

55 מאמרי הרב קוק, ירושלים תשמ"ח, עמ' 189-191.

יקום הדבר למעשה, הוא חשב שמן ההכרח לאלץ גם את המדינאים לקבל את דעתו בעניין, שכן:

הרבנים שהודיעו את האיסור מצד הדין עד כה שאבו את את דעתם ממקור הקול האחד שאנו שומעים מן התורה, מן הנביאים ומן הכתובים, מן ההלכה ומן ההגדה, המורה שרוח האומה כולה בצביונו וטהרתו, עומד הוא נגד החידוש המודרני הזה... שנהיה מוכרחים להתחרט על זה עד מאד.⁵⁶

במרכז מכתבו נוספו שתי טענות מרכזיות: האחת, מתן זכות בחירה לנשים עלול לקלקל את שלום הבית, "שעל ידי מהומות הדעות וחלוקיהן נהרס מצב שלום הבית". כלומר אם האשה תהיה רשאית לתת ביטוי מלא להשקפתה הפוליטית מתוך שוויון לגבר, עלולה לפרוץ בין בני הזוג מחלוקת פוליטית שתערער את שלום הבית, ועל כן אין לתת לה זכות להביע את עמדתה הפוליטית בבחירות. הטענה השנייה היא ש"היא מתלמדת על ידי זה להחניף לאיש וליתן את קולה על פי קולו, שלא על פי הכרתה, שאנו מקלקלים בזה את מוסרה ואת חופשה הפנימי... "לכן הדרך הנאותה היא של "הקשבה לדעת האשה בכל בית בישראל גם בנוגע לשאלות כלליות חברתיות ומדיניות, אבל הדעה המוסכמת מוכרחה היא לצאת דוקא מן הבית... והמשועבד להוציאה לרשות הרבים הוא האיש אבי המשפחה". הרב קוק הוסיף שם וכתב: "אפילו היה הצדק עם אלה האומרים, שהתוכן של המוסר, הדורש את מה שקרויים שיווי הזכויות של הנשים והשתתפותם הציבורית על פי הנוסח המודרני הוא דבר נאה ומתקבל, ולא כמו שמוכר לנו על פי רוחנו אנו, שהוא בעדנו דבר כעור ואינו מתקבל".

בכרוז של אספת הרבנים בעניין, שעליו חתם הרב קוק לבדו, הוא פסק באופן נחרץ: "הוחלט שהסעיף של השתתפות הנשים בבחירות כמו שנתקבל בוועד הזמני, הוא נגד דת משה ויהודית ונגד רוח האומה בכלל וכל זמן שלא יוסר החידוש הזה, לא ישתתף שום איש מכשרי ישראל באסיפת הבוחרים".⁵⁷

דרך חינוכה של אשה

בדיונו של הרב קוק על החינוך הנאות של בנות נחשפות שתי רמות. ברמה הבסיסית משתלבת גישתו בתפיסה הכוללת שהוצגה לעיל בדבר נחיתותה השכלית של האשה וייעודה כעקרת בית, ומכאן עולות מסקנות לגבי הדרך שבה יש לחנכה. ברמה השנייה משתלבת אצלו התאוריה המגדרית על מהותה של הנשיות עם תפיסתו החינוכית הדוגלת בחינוך הטבעי כחינוך אידאלי.

לפי תפיסתו המגדרית אשר פירשנו לעיל, חינוכן של נשים ראוי שיכוון על ידי הגברים.

מכיוון שמעצם היות האשה פסיבית, נתונה יותר לכוח הרגש ופחות לכוח השכל,

56 שם, עמ' 192-194.

57 מנחם פרידמן, חברה ודת: האוטודוקסיה הלא-ציונית בארץ ישראל, תרע"ח-תרצ"ו, 1936-1918, ירושלים 1982, עמ' 167. וראו יחזקאל כהן, 'המחלוקת בין הרבנים קוק ועוויאל זצ"ל על מתן זכות בחירה לנשים', האשה במקורות היהדות, ירושלים תשמ"ג, עמ' 83-95.

דרושה לה הדרכה שכלית, הנתונה במהותה בידי הגברים, ואסור שייווצר מצב הפוך שבו האיש הולך אחר האשה, המאופיינת בכוח הרגשי שבה:

הרגש צריך לעולם בשרשו להיכנע תחת השכל ולהתהלך אחריו בהכרעתו... על כן לא יהלך אדם אחורי אשה, כי הרגש צריך שמירה והקפד גדרים שיסור כל אלה הוא בהיות כל אלה הוא בהיות השכל עומד בראש ההנהגה... וכל העובר אחרי אשה בנהר אין לו חלק לעולם הבא: ההמשכה אחר הרגש באין פנות אל השכל והראוי מצד התורה, סוף שיגרום לשבש גם את כל דרכי שימוש הרגש עצמו, וק"ו שיאבד הונה של תורה וכל הדרכה שכלית... כי באמת בעיני הרגש והטעם כבר נתן הקב"ה בינה יתירה לאשה יותר מן האיש. אמנם לא זאת היא גמר מעלת האדם, כי הוא צריך שיתעלה עד למדה זו ששכלו יישר לפניו את כל ארחותיו. וכשיעלה לזאת המעלה, בהכרח יהיה האיש הנושא עליו יתרון כח השופט והשכל, המנהיג החולק בראש.⁵⁸

הרב קוק יצא בכתביו גם נגד המגמה המתפתחת לחינוך בנות והשכלתן. הוא התנגד לכך נחרצות למרות הטענה המודרנית הנשמעת בעולם כי גם נשים ניחנו בשכל טוב ובכישרון נפשי. במקרה זה הוא לא חזר לחלוק על יכולתן השכלית, אך נימק את התנגדותו בכך שהכשרת הבנות ללימודים תחליש אותן מבחינה גופנית ותפגע בצאצאיהן. את עמדתו בעניין זה הוא פרש בהרחבה בעין איה בהסבר לאגדה על ילתא, אשר מחתה נגד הפגיעה במעמדן של נשים, וכן במכתב אישי לילדיו:

התעודה הטבעית ביחש האשה, תלמדנו ארחות חיים בכלל ההנהגה והחינוך הראוי אל הבנות... עפ"י דרכה של תורת ה' התמימה. כי הננו רואים את הבנות, והם גם כן ברוכות בשכל טוב וכשרון נפשי הגון, ומעבר מזה הננו רואים כי לא נוצרו להיות עסוקים בעמקי המדעים והמוסרים, בין מצד תכונת נפשן וכן מצד הטיפול הראוי להם בגידל הבנים, עיבורם לידתם והנקתם. ועוד, כי אם יתגבר דור אחד ויאבה לשכלל את הבנות ג"כ בהשלמת השכל במעלה עליונה, אז ירע לאושר הדור הבא, כי תושיה מתשת כוחו של אדם והתעסקות בכשרון השכל מחליש על כל פנים ברב או במעט חוזק הגוף. על כן ראוי לכל הפחות להניח חזקת הגוף של האמהות, שלא יתמוטט מעבודת הלימודים וישראלים עכ"פ איזה חלק רשום מחסרון הנמנה מחולשת האבות, מחלישים את גופם עפ"י עבודת השכל. אבל בהיות גם כן האם נתונה על עבודת המושכלות, יצא בהמשך הזמן דור חלש ורפה אונים, שלא יהיה מוכשר כלל מרוב חולשתו לקבל את יסודי החכמה, והצדק ואור דעת אלוקים שצריכים נפש בריאה וגוף בריא.

אם כן, הרב קוק טען שקיימת סכנה ממשית לדורות הבאים אם נשים ילמדו תורה ולכן הוא דרש למנוע מהן לימוד תורה בכל צורה שהיא. בעניין זה הוא אימץ בחום את דברי ר' אליעזר: "כל המלמד את בתו תורה כאילו למדה תפלות", והגדירים כדברים "גדולים מאד..." "ואין קץ לאושר הכללי שהצלנו על פי ההדרכה המעולה הזאת".⁵⁹

58 עין איה, ברכות, ב, עמ' 112.

59 עין איה, ברכות, ב, עמ' 226.

הוא המשיך שם והתריע באופן חמור ביותר מפני אלו הרוצים לשנות סדרי עולם ומקימים מסגרות לימוד לבנות:

אבל בהתפרץ המנהג להלעיט את הבנות תורה וחקר,⁶⁰ אז תטעינה בתעודתן לחשוב שעליהן לחפש חדשות יסודיות מה שאינו ע"פ תכונתן, ויצא מזה קלקול עצום בחיים המוסריים והחמריים. ע"כ למדתנו תורת אמת, שאין פרי בטנה של אשה מתברך אלא מפרי בטנו של איש.

הרב קוק חזר על עמדתו, שהזכרה לעיל, שהכשרת הבנות צריכה להיות תואמת את ייעודן כנשים, עקרות בית המסייעות לבעליהן ונשלטות על ידם. מבחינה זו גישתו של עולא, שטען כלפי ר' נחמן שאין אשה מתברכת אלא מפרי בטנו של האיש, היינו גישה אשר שללה מעמד עצמי של נשים, נראית לו נכונה יותר מעיקרה. ואף על פי שילתא הייתה דוגמה הפוכה וחלקה על כך, אין ללמוד ממנה ואין לראות בה דוגמה לכלל הנשים:

ראוי לחוק בזה רושם קיים שתהיה הנהגת כל בית ישראל מתנהגת על פי דעתו המקורית של האיש והאשה תמלא ברגשותיה הטהורות אל המטרה שיציב הבעל החכם המקורי, ואיוזיהי אשה כשרה שעושה רצון בעלה... עולא אמנם רצה להשריש כי עם כל הצטיינות אשת החיל בכשרון רוחה, היא נוטה אל הרגש שמבלעדי השכל א"א לו להיות יסוד בהנהגה, ע"כ לעולם ראוי שתכיר אשה עכ"פ גם את הצטיינותה בתור מערכה שניה, אם לא נטפלת לגמרי. ע"כ בשלח לה כסא אחרינא לא חזר משיטתו... בתור מערכה שניה נגד מערכת

השכלית, כערך הכוס השני אחר הכוס של ברכה העצמי, ראוי להכיר יתרון האשה המצויינת.⁶¹

לצד העמדה הפטריארכלית העקבית מופיעה בכתביו

גם גישה חינוכית הרואה

בשלילת ההשכלה מן

הנשים חלק ממגמה

פדגוגית כללית של שלילת

החינוך הממוסד

כאמור, לצד העמדה הפטריארכלית העקבית מופיעה בכתביו גם גישה חינוכית הרואה בשלילת ההשכלה מן הנשים חלק ממגמה פדגוגית כללית של שלילת החינוך הממוסד. זו הצטלבות מעניינת של סוגיה מגדרית עם תפיסתו החינוכית המיוחדת, המסתייגת מן החינוך הבית

ספרי. ברצוני לצטט מעט מדבריו על החינוך כדי להבהיר את המפגש המרתק הנוצר בין שתי התורות הללו ביחס לחינוכן של בנות. במקרה זה לפנינו דוגמה למשנה מתונה יותר ביחס לנשים, מכיוון שהרב קוק הוסיף להתנגדות העקרונית להשכלת נשים את הממד הפדגוגי המתקדם והרדיקלי ביותר, הדוגל בחינוך טבעי ואינדיבידואלי.

60 האם ייתכן שהרב קוק מתייחס בדברים אלו לגישתו הידועה של החפץ חיים אשר קרא ב'משנה ברורה' לפתיחת ערוצים בלימודי תורה ויהדות לציבור הבנות? אין לי מענה לשאלה זו. בייחוד קשה לענות על כך משום שבפועל, גם הרב קוק דאג בסופו של דבר שתתקיים מסגרת דתית ללימודי בנות - ראו להלן בסוף המאמר.

61 עין איה, ברכות, ב, עמ' 227.

עקרונותיו החינוכיים דומים מאוד לעיקרי הגותו של רוסו, אשר, לדברי צבי ירון, הרב קוק הושפע ממנו בעיקרי משנתו הפילוסופית והחינוכית.⁶² רוסו (1712-1778) דגל בחינוך טבעי,⁶³ במניעת השפעה חיצונית על הילד בגיל הרך ובהגנה על התפתחותו החופשית. הלימוד, לדעתו, צריך להתבסס על הסקרנות האישית ועל התענוג שבלמוד ועליו להיות מותאם לאופיו האינדיבידואלי של הילד. הוא שלל כל השפעה ממסדית על החינוך: "האדם הוא טוב מטבעו והוא נעשה רע רק ע"י המוסדות ההם". אמרה אחרת שהייתה שגורה בפיו היא זו: "הכל טוב כשהוא יוצא מידי יוצר הדברים והכל מושחת בידי האדם". הוא לוקח את אמיל חניכו ומבקש לחנכו בחיק הטבע בדרך של התפתחות טבעית ובהתערבות מינימלית של החברה. הרב קוק דגל בגישה זו והתבטא באופן דומה: "החווים מתפתחים בילד לפני ההבנה, כדי שיכנס יסוד העולם בתוכיותו בלא זיוף של צללים שקוצר דעת האדם גורמם. רק את העולם האורגנילי מוכרח הוא לקבל, כמקורו בלא ביאורים... והילדות הזו צריכה שמירה מפני פגעים העלולים להזדווג לה, התעוררות נפשית נקיה, בעצם הטבע הטהור של הנפש, צריכה להיות נעדרת. אבל ביאורים פסולים... צריכים להפסל".⁶⁴ הוא תקף את ה"מחנכים המלומדים, המסתכלים בחיצוניות, מסיחים דעה גם מן ה'אני', ומוסיפים תבן על המדורה. משקים את הצמאים בחומץ, מפטמים את המוחות והלכבות בכל מה שהוא חוץ מהם".⁶⁵

טענות אלו השתלבו בהתנגדותו של הרב קוק להשכלתן של נשים:

התכונה של האשה היא בנויה להיות הולכת ומתפתחת דוקא מתוכיותה, בלא עמל של ספרים, וכל המלמד את בתו תורה כאילו מלמדה תפלות. כל קלקולי החיים באים ועל כל פנים רבים מהם מזה שהאיש רוצה ללבוש בגדי אשה, לגדול מאליהו כצמח השדה, במובן הרוחני והמעשי והאשה חפצה ללמוד ולכבוש. יבואו ימים ויכיר העולם את עיוותתו, ויחזיק כל מין במידתו, ואז יהיה לנו מין אנושי ממוזג, שהטבע הבריא כשלעצמו מצד האם והופעת רוח הפועל והמחפש מצד האב, שניהם יכללו את יפיו.⁶⁶

וכך גם כתב לבתו במכתב אישי שהופנה לבנו ולבתו (כ' בשבט תרס"ז יפו עיה"ק):

ההבדל, ביתי היקרה, שבין הנפשות של האשה והאיש, הוא רק ביחש אל צורך הלימודים. הספרים אינם מצד עצמם מזון טבעי לרוח האדם, הנם, הטובים שבהם, סמי מרפא, לאדם שכבר נחלה משנות קדם "כי אני ה' רופאך". צדקה עשה הקב"ה עם עולמו, שחנן את האשה בינה יתירה מן האיש, על ידי מה שחוושה הביתי הוא יותר עמוק, אף על פי שמצד זה אינו כל כך מתרחב כלפי חוץ, אין תועלת לאשת חיל להיות צופיה הליכות עולם של שרים ומלכים ומלחמותיהם האכזריות, שהם הוסיפו גם כן, פרקים רבים בספרים, ויוסיפו להרבות עבודה לילדים הרכים, להקשר עוד יותר אל הכלוא, ובמידה לא

62 ראו לעיל, הערה 9

63 ראו ז'ן ז'ק רוסו, כתבים חנוכיים: א. אמיל; ב. שיחה בעניני החנוך, ירושלים תש"ה, וכן מיכאל זיו, ז'אן ז'אק רוסו ושיטתו החינוכית, ירושלים תשכ"א.

64 ערפלי טוהר, ירושלים תשנ"ז, עמ' לו, וכן ראו אורות הקודש, חלק א, סעיפים ח, ט, ער, עז.

65 שם, סעיף צז.

66 שם, סעיף תקיד.

מועטה להכניס ברוחם זוהמא של רצח ושנאת הבריות שמביא להחשיך את זוהר החיים.

אשת חיל פטורה היא מכל הקטטרופה הזאת, היא נוצרה להיות צופיה הליכות ביתה, לפרוש כפה לדל ולאביון, להלביש ביתה שני, למען לא תירא משלג, לעשות מרבדים שש וארגמן, ואלה המעשים יפים הם, נעימים הם, וריח לבנון ואידיאליות קדושה וטבעית מקיפם מכל צד. אם היו החיים בריאים ושלמים, לא היה צורך אל השלמת התכונה הביתית היפה והענוגה, לשום לימוד כלל. אמנם, כל כך נלקו החיים, כל כך אבד הלב הטבעי הישר שבאדם את הרגשותו, עד שאינו יודע איך למצוא את מנוחתו בהאהל השאנן והשלו, שהוא כולו חסד אהבה ונדבה. לפי ערך הנפילה, הננו צריכים לתמוך גם בידי בנותינו על ידי הרחבת הלימודים, אבל חלילה לה לבת עדינה הנועדה להיות אשת חיל באמת, וביותר בת ישראל שהאהל הפנימי שלה עומד להיות מקדש קדש, להחליף את עולמה החי, על הספרים, את המזון על סמי המרפא.

החוג הרחב של החברה האנושית שהאיש קרוא לפי תכונתו לפי מעמדו הפיסיולוגי והפסיכי לעבודתו, הוא כבר כל כך חשוך, עד שמבלעדי מאורות מופעים מן העליון, ובכלל מן חוץ להחיים, לא יוכל לחדור לתוכו גם קו אור אחד... אבל העולם הפנימי, שהוא גדול ורחב גם כן, למי שמסוגל להביט אל רבבות פרטיו, המשמחים ומענגים כל נפש ישרה, הוא עודנו עומד - ביחוד בישראל - קרוב לטהרתו ואשרו הטבעי. והמהומה האירופית שכלאה גם כן את הבנות בכלל דמתקרי בית הספר, למבחר ימי עלומיהן, גורמת היא לגדל דורות חלשים ברוח ובגוף מצד שני הצדדים, שכלה בקרבם הזיק האחרון של טבעיות קדושה וישרה, וממילא כשהבת הכבודה שכבודה פנימה, פנימה באהלה, פנימה בחדרי לבבה, ששם יש עולם חי מלא ועדין משוכלל ומתקן, מעין עולם הבא, היא שוכחת את ערכה, או אכזריות וטפשות של גאווה - רמיה של הוריה, משכיחות אותו ממנה, ומבקשים רק דוקא ללמדה, כמובן בקביעות, לקשרה אל החדר, אל בית המרפא, אל הספר, הרי הוא כאילו מלמדה טפלות.⁶⁷

בסופו של דבר גם הוא עצמו נוכח לדעת כי בית לימוד לנערות על טהרת הקודש הוא חיוני, שאם לא כן הן ילמדו במוסדות חילוניים. וכך כתב באיגרתו לחברי לשכת ה'מזרחי' בתרס"ח:

לדאבוננו עוד לא נמצא שום מוסד של שומרי תורה ומצוות בדרך הישן שיסד בית לימוד לנערות וההשפעה של בתי הלימוד של נערות על פי רוב מוחלשת מאותה החולשה החדשה, שיש בה פגם... ודבר זה דורש תיקון בלא איחור כלל.⁶⁸

סיכום

כאשר חקרתי את כלל המקורות הללו שבה והטרידה אותי כל העת השאלה כיצד אפשר להסביר את תפיסתו השמרנית כל כך, כמעט מיוזיגנית, של הרב קוק ביחס

67 המכתב מצוי בידי נכדיו והעתק שלו הועבר אליי.

68 אגרות ראיה, א, קטז.

לנשים. דווקא על רקע המהפכה העולמית שהתחוללה בימיו במעמדן של נשים, מדוע היה כה חשוב בעיניו לקבוע מסמרות באשר למהותן הנחותה יותר של נשים, ייעודן ודרך חינוכן?

כהשערה, נראה לי כי דווקא השאיפה לראות ביהדות דת טרנסצנדנטלית, בעלת אחדות קוהרנטית, כוללת ומושלמת גרמה לתפיסה היררכית וממדרת כל כך, שהרי אימוץ השקפה שוויונית ביחס לנשים מעורר קשיים רבים ודיסוננסים מוסריים ותאולוגיים בתוך היהדות. אמנם הרב קוק גם פיתח את הפן ההתגלותי-היסטורי של היהדות, אך לא קשר זאת מעולם לנושא הפמיניסטי (וגם לא לנושא העבדים או הגויים). הוא יישב את המתחים והסתירות העלולים להתגלות בין היהדות לפמיניזם בכך ששלל את הפמיניזם מכול וכול. לפי הנחות היסוד השמרניות והאנטי-פמיניסטיות שלו, נותרת המסורת הדתית קוהרנטית ומוסרית, ומעמדה ההלכתי והחברתי של האשה במסורת היהודית מותאם למהותה ולייעודה. וכך, המבנה ההיררכי המושלם העולה ממבנה חברתי זה לא נפגם על ידי ערעור על הנחות היסוד שלו או על ידי איזשהו פקפוק במהותה הנחותה של אשה. ייתכן שבמציאות אחרת, כמו זו של ימינו, שבה נשים כבר הנכוחות את עצמן כסובייקט והשמיעו בקולן את הווייתן ואת דרישותיהן האנושיות כבעלות שכל, שוות ערך ושוות זכויות, היה הרב קוק – שהיה פתוח למכלול הקולות והדעות – מציג תפיסה מגדרית שונה לחלוטין.